

УДК 821.161.2.091(477.53-25):7.04
<https://doi.org/10.33989/2524-2490.2020.32.202451>

ОЛЕКСІЙ ОРЛОВ
 ORCID 0000-0002-2338-118X

(Полтава) (Poltava)

Place of work: Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Country: Ukraine

Email: olexsiyorlov@gmail.com

ПОЛТАВА ЯК GENIUS LOCI

У статті досліджено концепт Genius loci («геній місця») як основу формування культурного образу Полтави. Визначено значення концепту у створенні культурного ландшафту, символічного просторового міфу, топографічного тексту. Досліджено зв'язок інтелектуальних, емоційних, духовних явищ із матеріальним середовищем. Відповідно до стратегії концепту Genius loci («перегляд», «знищення» або «розширення» культурного місця) розглянуто роль письменників О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Буніна у створенні Полтавського тексту. З точки зору концепту Genius loci позиція О. Пушкіна, який створив історичний образ Полтави в однойменній поемі, заперечена («знищена») у творчості М. Гоголя й «розширена» до міфопоетичного символу. У творчості І. Буніна (роман «Життя Арсен'єва») «переглянуто» духовні орієнтири місця, поглиблено гоголівські образи, пов'язані з Полтавським текстом.

Ключові слова: Genius loci («геній місця»); концепт; Полтавський текст; культурний локус; просторовий міф; образ.

Латинська ідіома «genius loci» («геній місця») має міфологічне походження, пов'язане з духом-охоронцем людської домівки. Культ генія місця був частиною релігійно-міфічних уявлень, у межах яких відбувалося одухотворення різних просторових локусів (водні ареали, гори, перехрестя доріг, ліси та ін.). У процесі історико-культурного розвитку Genius loci трансформувалося в поняття культурного ландшафту, символічного просторового міфу, топографічного тексту. Поняття активно вживають у сучасних літературознавчих і культурологічних дослідженнях, позначаючи взаємозв'язки видатної особистості з простором її діяльності. У працях Д. Лихачова (Лихачёв, 1998), Р. Оніанса (Onians, 1951), Г. Мука (Muck, 1987) та ін. це поняття розглянуто як особливий зв'язок інтелектуальних, духовних, емоційних явищ із матеріальним середовищем. П. Вайль визначає феномен Genius loci як нову реальність, що виникає «на лініях органічного перетину художника з місцем його життя і творчості» (Вайль, 2007). Для розуміння комплексу відносин митця й місця-простору враховують контекст минулого й сучасного образу культури, їхню інтеграцію, розширення або кардинальну зміну.

Метою статті є дослідження впливу видатних особистостей, пов'язаних життям і творчістю з Полтавою, на формування сучасного меморіального простору міста, його літературного образу. За допомогою концепту Genius loci розглянемо вплив творчості О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Буніна на формування Полтавського тексту. Вибір цих митців зумовлений інтертекстуальними зв'язками їхньої творчості, а також загальним культурним контекстом, спільним для письменників.

Функції Genius loci, реалізовані у творчості обраних письменників, сприяли створенню тексту Полтави. Духовність, гармонія природного ландшафту, національна ідентифікація, історична пам'ять, художньо-культурний рівень – це ті внутрішні та зовнішні характеристики Полтавського тексту, зумовлені історико-генетичною, культурологічною та креативною функціями Genius loci. Завдяки творчим геніям, які уславили, описали, зробили художнім простором своїх творів, Полтава набула всесвітньої слави, довела свою причетність до історії людства, наповнила свій життєвий процес духовним сенсом.

В. Топоров визначав Петербурзький текст не тільки «як дзеркало конкретного міста, а *пристрій*, за допомогою якого здійснюється перехід матеріальної реальності в духовні цінності, зберігаючи при цьому сліди позатекстового субстрату й потребуючи від читача вміння відновлювати ці приховані сліди (“вузли”» (Топоров, 2003). Пол-

тавський текст створювали видатні митці XVIII–XIX століть, починаючи з І. Котляревського, Т. Шевченка. Але гучна назва твору молодого О. Пушкіна надовго стала панівною у сприйнятті Полтави як історичного місця Північної війни. Поема О. Пушкіна «Полтава» заклала підвалини образу міста як імперсько-провінційного центру, де долі народів зіткнулися з проблемами родинними, містечковими. О. С. Пушкін зобразив пов'язані з Полтавською битвою події з позиції, яку зараз прийнято називати «імперською». Наявність такого терміна передбачає певну упередженість у зображенні історичних постатей і подій, але романтична традиція дозволяє вільне поводження з історичними фактами й теоріями. Дж. Байрона у поемі «Мазепа» хвилювало не стільки наслідування історії, скільки живописний епізод із життя героя. Й О. Пушкіна вабила романтична історія кохання Мазепа та доньки Кочубея, що зрушила армії та змінила хід історії всієї Європи. З романтичною патетичністю автор протиставив суддю Кочубея й гетьмана Мазепу як державних мужів і як близьких друзів, майже родичів.

Полтавський текст набув іншого – міфопоетичного – значення у творах М. Гоголя, для якого Полтава – центр створеного ним художнього світу. Найвища оцінка Рудого Панька – це куповане чи побачене в Полтаві. Це сакральний центр міфологічних уявлень і вірувань. Диканька продовжує пушкінську тему кочубеївського родового гнізда, тільки зовсім з іншого боку. У повістях М. Гоголя «Вечори поблизу Диканьки» жодного разу Полтава не позначена як місце, пов'язане з історичними подіями початку XVIII століття. Наслідуючи О. Пушкіна в багатьох традиціях, він не згадав у своїх творах гетьмана Мазепу, родину Кочубеїв. Як у «Старосвітських поміщиках», де «ни одно желание не перелетало за плетень сада», Полтава теж перебуває в надійному оточенні власного природного й культурного багатства. Це сакральний центр міфологічних уявлень і вірувань, якому немає діла до інших країн і політик. Від пушкінського масштабу залишилася лише Диканька, навколо якої продовжується тема кочубеївського родового гнізда, проте з позицій народно-фольклорних традицій.

Імперська Полтава О. Пушкіна й міфопоетична Полтава М. Гоголя – це два полюси сприйняття місця, які продовжують і далі формувати літературний Полтавський текст. Сучасне сприйняття Полтави, Диканьки, Великих Сорочинців, Миргорода просякнуте гоголівськими творами, життям його героїв. Меморіальні музеї, собори, дійство Сорочинського ярмарку є реальним утіленням концепту *Genius loci*, оскільки наповнюють місцевість творчою силою письменницького генію Миколи Гоголя. Володіння місцем власним генієм передбачає його наділення енергією добра, розуму, краси, прихованою інформацією, якою може оперувати не свідомість, а підсвідомість людини у вигляді образів, аналогій, метафор, що виявляється в інтуїції, передчутті. Незримий геній місця впливає на людей, яким судилося самим стати геніями, які вловили ті сигнали, які надійшли з невідомого, і зробили духовний подвиг. Дух місцевості – джерело поглядів, ідей, цінностей, які людина може як прийняти, так і відкинути. Засоби взаємодії митців і меморіального простору культурологі Н. Замятіна й Д. Замятін (2007) визначили як стратегії «перегляду», «знищення» або «розширення» залежно від ступеню впливу творчих особистостей на конкретне місце. У нашій розвідці це – історико-літературний ландшафт Полтави. М. Гоголь причетний до стратегій перегляду *Genius loci*, оскільки Полтавський текст у його «українських» повістях докорінно змінив імперсько-провінційний образ Полтави на заповідний народнописаний образ. Завдяки описам природи (степ, літній день, українська ніч та ін.) природний ландшафт одухотворився почуттями й емоціями.

Полтавський текст від О. Пушкіна й М. Гоголя продовжувався у XX столітті, зокрема у творчості І. Буніна. Імперські амбіції та національна трагедія, які теж увійшли до Полтавського тексту завдяки поемі О. Пушкіна «Полтава», залишаються поза увагою письменника. Припустимо, що відсутність назви міста, в якому опиняються герої роману «Життя Арсенєва», також зумовлена бажанням уникнути прямих читацьких асоціацій із твором О. Пушкіна.

І. Бунін у романі «Життя Арсенєва» прямо вказує на гоголівські традиції, які надихали його на творчість. Пробудження письменства герой роману пов'язує з присутністю в природі, топографією гоголівського духу. Сприйняття полтавського краю у творчості І. Буніна передане крізь призму кохання, яке для героя уявлялося

повною гармонією в поглядах, смаках, пристрастях. З однаковим почуттям молоді зустрічаються з українською природою, цитуючи М. Гоголя, захоплюються старовиною історії гетьманських соборів, колоритною красою українок.

В описах міста переважають життєрадісні образи, пов'язані з присутністю Ліки, але не менш сильним виявляється і його бажання об'їздити місця, пов'язані з життям і творчістю М. Гоголя, оскільки «весь окрестный край был его, – Миргород, Яновщина, Шишаки, Ярьеськи...» (Бунин, 1966).

Можливо, що перша тріщина у стосунках із коханою і з'явилася від «бродяжництва» Арсеньева, який не міг не скористатися можливістю побувати в місцях, одні назви яких викликали в ньому гаму почуттів: «Не могу спокойно слышать слов: Чигирин, Черкассы, Хорол, Лубны, Чертомлык, Дикое Поле, не могу без волнения видеть очеретяных крыш... Прекраснее Малороссии нет страны в мире» (Бунин, 1966). Про свою любов до батьківщини М. Гоголя й Т. Шевченка ліричний герой зізнається в розмові з Лікою, прагнучи переконати її у своїй культурній ідентичності з колоритною Україною. Образ степової чайки (яка має багатозначні конотації у творчості М. Гоголя й Т. Шевченка) у тому ж культурному контексті він порівнює з власною душевною подвійністю – «соединение степи и моря». Оксюморонний образ, який з'єднує дві різні стихії, є своєрідним передвісником майбутньої катастрофи, краху ідилії сімейного життя в Полтаві.

У Полтаві І. Бунін зазнав одну з найскладніших душевних драм, що вплинула на все його подальше життя і творчість. Перша й жорстока любов стане імпульсом до створення численних жіночих образів (рвучких і пристрасних, загадкових і неояснених у своїх учинках і душевних порухах), а також до одного з провідних мотивів у творчості І. Буніна – мотиву втрати кохання. З новою силою цей мотив воскресне в образі Ліки в романі «Життя Арсеньева».

Після втечі коханої жінки Полтава постала перед ліричним героєм зовсім іншою, сприйняття міста Арсеньевим змінилося на протилежне. Образи світла, радості, молодості і здоров'я, втілені в тополях, каштанах, сонячних вулицях, міському саду, монастирі на горі змінилися на «нерухомі, темні будні», «безлюдні вулиці», «чорні сади за парканами», «голу висоту тополь» та ін. Останні сторінки роману забарвлені почуттям непоправної втрати, смерті. Спроби повернути Ліку закінчилися невдачею, а спогади про любов до неї залишилися найсильнішими.

У циклі «Темні алеї» мотиви втрати й забуття любові включені в образ алеї. У цьому сенсі образ алеї демонструє свою амбівалентність: алея асоціюється не тільки з любов'ю, злетом людських почуттів, але і з життєвою трагедією. Майже у всіх творах любовні стосунки героїв завершуються обманом, один з учасників драматичної колізії опиняється в ролі або жертви любові, або її губителя (чи руйнівника). Сюжетні конфігурації цих взаємин різноманітні. Відсутність лінійної, хронологічно вмотивованої біографії визначається логікою не спогадів, а сюжетом о душевних пораненнях (сором, провина, відчай, утрата тощо). Образ міста з його атрибутами як структуротворчий центр Полтавського тексту виступає у творі організовувальним чинником, установлює співвідношення людини й місця її існування, зрештою стає складником процесу ідентифікації душевних переживань особистості.

Концепт «Genius loci» визначає складні відносини між людиною, що створює культурний простір, історією та природою місця, це синтез взаємодії особистості та локусу. Концепт «Genius loci» вказує на володіння місцем генієм, який наділяє це місце енергією, історико-культурною інформацією, мистецькими асоціаціями. Геній місця пов'язує інтелектуальні, духовні, емоційні явища з їхнім матеріальним середовищем. Пізнаючи дух місця, ми наближаємося до розуміння сенсу існування людини, міста, світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бунин И. Собрание сочинений : в 9 т. Москва : Художественная литература, 1965-1969. Т. 6: Жизнь Арсеньева. 340 с.
- Вайль П. Гений места. Москва : Колибри, 2007. 488 с.
- Замятина Н. Ю., Замятин Д. Н. Гений места и город: варианты взаимодействия. *Вестник Евразии (Acta Eurasica)*. 2007. № 1 (35). С. 62–87.

- Лихачёв Д. С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. Сад как текст. Москва : Согласие, 1998. 356 с.
- Топоров В. Н. Петербургский текст русской литературы: Избранные труды. Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, 2003. 616 с.
- Muck H. Liturgie und Raumerfahrung in der Stadtoffenheit. *Die Wiederkehr des Genius loci*. Wiesbaden, Berlin: Bauverlag, 1987.
- Onians R. B. The Origins of European Thought About the Body, the Mind, the Soul, the World, Time, and Fate. Cambridge: Cambridge University Press, 1951.

OLEKSII ORLOV
POLTAVA AS GENIUS LOCI

The concept of Genius loci («genius of place») in the article is based on in terms of formation of the cultural image of Poltava. The meaning of this concept influences the formation of the literary text as a connection of intellectual, emotional, spiritual phenomena with the material environment. The purpose of the article is to examine the interconnections of the place where the writers lived and worked (O. Pushkin, M. Gogol, I. Bunin), with their thoughts, feelings, attitudes expressed in works, letters, diaries. The author researches the role of writers in the creation of Poltava's text in accordance with the strategies of the concept of Genius loci («revision», «destruction», «expansion» of the cultural place). The methodology of the article was developed by the researchers who brought to the literary studies the concept of Genius loci and the concept of urban text (St. Petersburg, Capital, Lviv, Volyn, etc.). These are the works of O. Losev, F. Zelinsky, V. Toporov, P. Weil, R. Onyans, G. Muk and others. The Genius loci's position of O. Pushkin, who created the historical image of Poltava in the same named poem, is denied («destroyed») in the works of M. Gogol, who «extended» the cultural space of the city into a mythopoetic symbol. The spiritual landmarks of the place are «revised» and deepened in the work of I. Bunin (the novel «The Life of Arseniev»). These are Gogol and Shevchenko images related to the Poltava text, including folk song, steppe, steppe seagull, etc. The conclusion of the research is to establish connections between the intellectual, spiritual, emotional qualities of the genius of the place with the material environment. Have a knowledge about the spirit of the place, we come closer to understanding the meaning of the existence of man, city, world.

Key words: Genius loci; concept; Poltava text; locus; spatial myth; image.

REFERENCES

- Bunin, I. (1966). *Sobranie sochinenij: v devjati tomakh* [Collected works: in nine volumes] (Vol. 1: Zhizn Arsenieva). Moskva: Hudozhestvennaja literatura [in Russian].
- Lihachjov, D. S. (1998). *Pojezija sadov. K semantike sadovo-parkovyh stilej. Sad kak tekst* [Poetry of gardens. Towards the semantics of landscape gardening styles. Garden as text]. Moskva: Soglasie [in Russian].
- Toporov, V. N. (2003). *Peterburgskij tekst russkoj literatury: Izbrannye trudy* [Petersburg text of Russian literature: Selected works]. Sankt-Peterburg: Iskustvo-SPB [in Russian].
- Vajl', P. (2007). *Genij mesta* [The genius of the place]. Moskva: KoLibri [in Russian].
- Zamjatina, N. Ju., & Zamjatin, D. N. (2007). Genij mesta i gorod: varianty vzaimodejstvija [The genius of place and city: options for interaction]. *Vestnik Evrazii (Acta Eurasica)* [Eurasian Gazette], 1 (35), 62-87 [in Russian].

Отримано 20.12.2019 р.